Gönderim Tarihi: 23.03.2020

Kabul Tarihi: 01.05.2020

BABA NİMETULLAH NAHCİVANÎ'NİN HİDAYETU'L-İHVAN ADLI ESERİNDE İŞÂRÎ HADİS YORUMLARI

Sufi Hadith Comments in Father Nimetullah Nahcivanî's Hidayetu'l-Ihvan

Alparslan KARTAL

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
kartalalparslan@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5360-2361

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Nahcivan'da doğduğu bilinen Nimetullah b. Mahmud Nahcivânî 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış ve Akkoyunlular döneminde Nahcivan'da ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra Tebriz'e gitmiş ve tefsir tarihinde Kur'an'ın baştan sona tasavvufî olarak yorumlandığı ve ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye*'yi telif etmiştir. Osmanlı Sultanı II. Beyazıt döneminde, 1499 yılında ise Anadolu'ya göç etmiş ve Konya'nın Akşehir kazasına yerleşmiştir. Tasavvufî bir mezrebe sahip olan müellif, 1514 yılında vefat etmiştir.

Bu çalışmada tefsir sahibi bir âlim olan müellifin, *Hidayetu'l-Ihvan* adlı eserinde atıfta bulunduğu hadislerin kaynakları tespit edilip sıhhatları ortaya konulacaktır. Hadislerle ilgili işârî yorumlarına da kısaca yer verilecektir.

Anahtar Kavramlar: Hadis, işârî yorum, tasavvuf, Nimetullah Nahcivanî, *Hidayetu'l-Ihvân*

Abstract:

Nimetullah, known to be born in Nakhchivan, b. Mahmud Nahcivânî lived in the second half of the 15th century and in the first quarter of the 16th century and started to study science in Nakhchivan during the Akkoyunlu period. Later he went to Tabriz and wrote *al-Fevâtihu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye* which was interpreted as the first Sufi tafsir in the history of tafsir. In the period of Ottoman Sultan II. Beyazıt, he immigrated to Anatolia in 1499 and settled in Konya's Akşehir region. The author has a mystical approach and passed away in 1514.

In this study, the sources of the hadiths that the author refers to in her book *Hidayetu'l-Ihvân* will be determined and whether or not they are authentic. Inward interpretation of hadiths will be given briefly.

Keywords: Hadith, Sufi Comment, sufism, Nimetullah Nahcivanî, *Hidayetu'l-Ihvân*

1. GİRİŞ

Nahcivan'ın yetiştirmiş olduğu ve ünü tüm dünyaya yayılan büyük İslam âlimlerinden biri de Baba Nimetullah Nahcivanî'dir. Farklı ilim dallarında birçok eser yazan Baba Nimetullah'ın en önemli eserlerinden biri de *Hidayetu'l-Ihvân*'dir. Bu eser tasavvufî ilgilidir.

Tasavvuf literatüründe sistem içi tenkidi konu alan eserler azdır.

Mevcut tasavvufî tenkid eserleri, daha ziyade tasavvufa veya tasavvufla ilgili meselelere dair eleştirilere cevap niteliğindedir. *Hidayetu'l-İhvan* adlı eserde Marifetullah, Vahdet-i Vücûd ve Rüyetullah gibi en çok tartışılan tasavvufî meseleler etrafında, mütekellim ve felasifeye ait düşünceler eleştirilmeke, aynı zamanda tasavvufu doğru algılamayan ve yanlış tatbik edenler de tenkid edilmektedir. Bu eser ayrıca müellifin genel düşünceleri hakkında da bilgi vermekte ve 16. yüzyıl tasavvuf anlayışına dair önemli ipuçları içermektedir. Baba Nimetullah'ın tasavvufî görüşlerinin en yoğun işlendiği eser olan *Hidayetu'l-İhvan*'da kaydedilen hadislerin şimdiye kadar tahrir ve değerlendirmesinin yapılmamış olması bu çalışmanın zuhur etmesine sebep olmuştur.

2. BABA NİMETULLAH NAHCİVÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanılmayan Baba Nimetullah Nahcivânî, Baba Ni'metullah, Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi isim ve lakaplarla bilinir. Soy, ailesi ve ilim tahsili süreci hakkında da yeterli bir malumât bulunmamaktadır. *Taşköprizade, önemli bir tefsiri ve birçok eseri olmasına rağmen Ni'metullah hakkında çok az bilgi bulunmasının sebebini onun fakirliği zenginliğe tercih etmesine, şan ve şöhretten kaçarak kendisini gizlemesine bağlar.* (Kurt, 2007, XXXIII/132)

Baba Nimetullah, Nahcivan'da doğmuş muhtemelen ilk ilim tahsiline de burada başlamıştır. İlk tahsil yıllarında üst düzey bir öğrenme kabiliyetine ve zekaya sahip olduğu rivayet olunmuştur. Vefat tarihi (ö. 920/1514) olarak bilindiğinden XIV. Yüzyıl ile XV. Yüzyıl başlarında yaşamıştır. Bu tarihlerde Nahcivan bölgesi Akkoyunlular'ın idaresi altında ve Türk nüfusun yoğun olduğu bir yerleşim yeri idi. Buradan hareketle Baba Nimetullah'ın da Türk olduğu düşünülmektedir. (Kurt, 1998, s. 39).

Nahcivânî'nin 892/1487 senesinde Tebriz'de ölüm döşeginde olan Seyyid Yahyâ Şîrvânî'nin halîfesi Halvetî Şeyhi Dede Ömer Rûşenî'yi ziyaret ettiği bilinmekle beraber Nahcivân'dan kaç senesinde Tebriz'e gittiği zikredilmemektedir. Nahcivânî tefsirini telif Tebriz'de başlamış ve mezkûr eserini 902 Ramazan (1497) tamamlamış ve 904 Şa'bân (1499) II. Beyazıt (1482-1512) döneminde Tebriz'den ayrılıp Anadolu'ya göç etmiştir. 905/1500 senesinde Konya Akşehir'e yerleşerek uzun yıllar ilim, irfân ve halkı irşâd ile meşgûl olan mutasavvıf, 920/1514 senesinde vefât etmiştir. (Musakhanov, 2011, s. 2-3) Kabri Konya ili Akşehir ilçesi Köyceğiz Mahallesi'ndedir. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler olsa da Türkiye'de

son dönemlerde yapılan çalışmalarda diğer rivayetlere göre bu tarih daha kuvvetli görülmüştür.

Nakşibendî olduğu bilinen Baba Nimetullah'ın tüm eserlerinde meşrebinin izlerini görmek mümkündür. İbn Arabî düşüncesine de hakim olduğu eserlerinde görülen müellif, zaman zaman cahil sufileri, müteşeyyihleri de eleştirmiştir. Ayrıca rüşvet karşılığında insanlara yanlış fetvalar veren fakihleri de tenkit etmiştir. Saf ve sade bir inanca sahip insanların, o dönemdeki fakih ve müteşeyyihler tarafından istismâr edilmesini engellemeye çalışmıştır.

Baba Nimetullah eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştır. En önemli ve meşhur eseri *el-Fevâtihu'l-ilahiyye ve'l-mefatih'u'l-gaybiyye el-mudihatü li'l-kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye*'dir. Tefsir tarihinde Kur'an ayetlerinin baştan sona tasavvufî açıdan tefsir edildiği ilk tasavvufî tefsir olarak kabul edilen eserin bazı sayfalarında dipnot kullanılmış olması da dikkat çekmektedir.

Müellifin eserleri şu şekilde sıralanabilir:

1. el-Fevâtihu'l-ilahiyye ve'l-mefatih'u'l-gaybiyye el-mudihatü li'l-kelîmi'l-Kur'aniyye ve'l-hikemi'l-Furkaniyye.
2. Terceme-i Nakş-i Füsûs
3. Şerh-i Gülşen-i Râz
4. Mecmuâ-i Letâif
5. Hidayetu'l-İhvân
6. Risale-i Mükâşefe
7. Hidaye
8. Risale-i Zikriyye
9. Risale-i Es'ile ve'l-ecvibe
10. Risale-i Tahkikat
11. Risale-i Nikat
12. Risale-i Vücûd-i Mutlak
13. Istilahâtü's-Sûfiyye

3. NAHCİVANÎ VE İŞÂRÎ YORUM

Sufiler, âyet ve hadisleri yorumlarken, geleneksel metodolojinin yanı sıra “işârî yorum” (ya da “irfanî yorum” (Görmez, 1997, s. 133) da denilen bir metodu da kullanmışlardır. Sufilere göre Kuran ayetleri ile *Cevâmiu'l-Kelîm* olan ve vahyi gayri metluva da mazhar olan Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerinin lafızlarının ilk akla gelen zahir manalarının dışında batın manaları da vardır. Bu manaların çeşitliliği de sufînin hakikat yolundaki

derinliğine göre tefavüt etmektedir. Hadislerin ima ve işaret yoluyla belli kurallara riayet edilerek manen şerh edilmesi, hadiste işârî yorum olarak kabul edilmiştir.(Karapınar, 2007, s. 90)

Kur'an ve hadisler genellikle üç yönteme tabî olarak yorumlanmıştır: Zahirî, işârî ve batınî. İşârî yöntem ile batınî yöntem çoğunlukla birbirine karıştırılmıştır. Batınî yöntemde şer'i emirler ve ibadetlerin askıya alındığı yorumlar mevcutken işârî yöntemde şer'i emirler ve ibadetlere vurgu yapılmaktadır. (Bayram, 2019, s. 20) Ancak bazı sûfîlerin bazı işârî yorumları batınî çizgiye yaklaşmakta, bazıları ise zahirî yoruma yakın durmaktadır. Zahirî yoruma göre işârî yorumun daha sübjektif özellikler taşıması (Yıldırım, 2003, s. 155) bu durumun en büyük nedenidir. İşârî yorumun yakın olduğu çizgi, sûfinin hâline, ilmî birikimine ve tercihinine göre değişmektedir. Bu anlamda Nahcivanî'nin zahirî yoruma yakın bir işârî yorum metodolojisi takip ettiği söylenebilir.

İşârî yorumda bulunan sufiler, verdikleri mananın zahirî manayla taban tabana zıt olmamasına ve mantıklı bir dayanağı olmasına dikkat etmişlerdir. Lafzın tamamen göz ardı edilmesi, sapma ve bozulmalara, yorumda ifrat ve tefritlere neden olabilmektedir. (Uysal, 1999, s. 109) Bu nokta çok mühimdir. Ebu Saîd el-Harrâz (ö. 277/890 [?]), "Zahire aykırı düşen her batın, batıldır" ve Ebu Süleyman ed-Dârânî de (ö. 215/830), "Kalbime gelen bir ilhamın doğruluğunu iki adil şahit (Kuran ve hadis) tasdik etmedikçe, onu doğru kabul etmem." sözleriyle bu konuda sufîlerin genel yaklaşımını ortaya koymuşlardır. İşârî yorumla batınî yorum arasındaki çizgi uygulamada her ne kadar net olmasa da genel yaklaşımın bu şekilde olduğu söylenebilir. İşârî yorumu esas alan sûfîlerin zaman zaman lafzın manasından tamamen kopuk bir şekilde batınî yoruma kaymaları istisnâî bir durum olarak kabul edilmelidir. Çünkü Serrâc (ö. 378/988) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi zatlar işârî gibi görünen bazı sûfî yorumlarının batınî yorumlar olduğunu bunun da dine zarar verdiğini söylemişlerdir. Ancak makul sınırlar içerisinde işârî yöntemi kendileri de kullanmışlardır. Hatta Gazzâlî'nin şu sözü işârî yorumun önemini göstermesi açısından dikkat çekmektedir: "Saf kalbin, takva ve marifetin neticesi olan işâî yorumlar, zahirî tefsiri teyid eder, tamamlar ve kulu öze ulaştırır."(Gazzâlî, 2000, s. I/389)

Sûfîler kişinin enfûsî terbiyesine odaklandıklarından, ayet ve hadisleri de bu perspektifle yorumlamışlardır. Ahkâm ayetlerinden dahi ahlakî manalar çıkarmışlardır. Ancak burada önemli bir nokta vardır. Sûfî alimlerin ekseriyeti işârî mana çıkarırken zahirî manayı esas aldıktan sonra buna ilaveten olarak işârî yorumlarda bulunurlar. Bu nedenle zahirî yorumu

inkâr etmezler. Hatta işârî yorumu, zahirî yorumun muâdili ya da alternatifi olarak dahi vaz' etmeyi düşünmezler. Zahirî yoruma zâid olarak işârî yorumu ele alırlar. Elbette bu şekilde davranmayan ve zahirî anlamı tamamen ortadan kaldıran hatta lafzın taşıdığı manadan tamamen kopuk olarak yapılan yorumlar da vardır ki bunlar daha çok batınî yorum kavramı çerçevesinde düşünülmelidir.

Nahcivânî, iyi bir medrese eğitimi ve tahsil hayatının neticesinde, İslamî ilimlere vukûfiyet kesbetmiş; farklı alanlarda telif ettiği eserleriyle de bu birikimini insanların istifadesine sunmuştur. Özellikle tefsiri, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye* Kur'an'ın baştan sona ilk tasavvufî tefsiri olarak şöhret bulmuştur. Tefsirin yazılış aşamasında başka bir kaynağa müracaat etmediğini beyan etmesi, tefsiri daha da değerli kılmaktadır. Bu cümleden maksad, tefsirin yazılış aşamasında müellifin yanında somut olarak bir eserin bulunmamasıdır. Yoksa müellifin tahsil hayatı boyunca okumuş olduğu kitaplardan elde edilen malumat ve ezberine aldığı ilimler, elbetteki tefsirine yansımıştır. Ancak tefsirin dirayet türünde bir tefsir olduğu, ayrıca zahirî yorumların dışında işârî yorumlara da sıklıkla başvurulduğu söylenebilir. Tefsirin kısa ve öz bir tefsir olması, müellifin işârî yorumlarında çokça tafsilata girmesine mânî olmuştur.

4. NÜBÜVVET VE SÜNNETE BAKIŞI

Nahcivânî, peygamberlere ve son peygamber Hz. Muhammed'e iman etmeksizin, insanın akıl yoluyla hakikate ulaşamayacağını (Nahcivânî, Vr. 3b-4b); Mevla'ya yakınlaşmanın ancak ismet sahibi peygamberlerin, Hz. Muhammed'in (s.a.v) ve O'nun yolundan giden gerçek vârislerinin tevessülü ile gidilebileceğini ifade etmiştir. (Nahcivânî, Vr. 6a) Peygamberlerin getirdiği vahiy olmaksızın aklın idrakinin yeterli olmadığı, hakikate erişmede vahyin aklın önünü açtığı kanaatindedir.

Ayet ile hadisler arasındaki ilişkiyi çok veciz bir şekilde dile getirmiştir. "İlâhî kitapların âyetleri söz söyleyici (nâtika), resûl ve nebîlerin sözleri beyan edici ve açıklayıcıdır..."(Nahcivânî, Vr. 17a) Nâtika kelimesiyle, hüküm koyucu, şeriat vaz' edici anlamlarını kastetmiş olmalıdır. Peygamberlerin sözleri ve dar anlamda hadis-i şerifler veya daha umumî anlamıyla sünnet, ayetlerin hükümlerini beyan eden, tatbik usulünü gösteren, kapalı anlamlarını tefsir eden, müşkilleri izale eden bir konumdur. Bu yönüyle Hz. Peygamber (s.a.v), yorumlanmış bir Kur'an, canlandırılmış bir İslam'dır. (Karadâvî, 2011, s. 123)

Hadis-i şerifleri dikkate alma ve manalarını hayata tatbik etme ile ilgili de tavsiyelerde bulunan Nahcivânî, hadislerin Allah tarafından

Rasûlû'ne verilmiş bir hikmet olduğunu, (Nahcivânî, Vr. 55a) dolayısıyla bu hikmetlerin lafza dönüşmüş hali olan hadis-i şeriflerden öğüt alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Vahiy dalalette kalan insanlığın doğru yola yönlendirilmesi için zaruridir. İnsanlar akıl sahibi olsalar da hevâ ve hevesleri onları çoğu zaman saptırmıştır. Bu nedenle Nahcivânî teslim ve tefvîz olmaksızın salt akılla kişinin hakikate erişemeyeceğini belirtmiştir:

Çünkü (hakîkî) tedeyyün beşerî düşüncesizlik ve özellikle fuzûlî aklın gerektirdiklerinden (dînin hakîkatine) sırf (teslîmiyetle) teslim olmak ve hâlis bir şekilde kendini dînin hakîkatine bırakmaktır (tefvîz). (Nahcivânî, Vr. 25b)

Nahcivânî, nübüvvet makamının naklettiği bazı bilgilerin veya gösterdiği mucizelerin görünüşte akılla çelişmesi durumunda kişinin teslim olmayı seçtiğini şu cümleleriyle ifade etmiştir:

“Çünkü hârikulâde mûcizeyle desteklenmiş nübüvvet mertebesi ve kerâmete ulaşmış mutlak velâyet mertebesinin zuhuru, aklın gerektirdiğinin hilâfıdır. Bundan dolayı milletler onun kabûlüne mecbur oldular. Eğer bu akledilir, akıl ölçüsüyle ölçülür olsaydı elbette onu kabul etmeyecektiler.” (Nahcivânî, Vr. 25b-26a)

Gerçekten mucize, anlamı itibarıyla insan aklını aczde bırakan olağanüstü işlerdir. Bunların salt akılla anlaşılmasına çalışılması boş bir çabadır. İsrâ mucizesinde müşriklerin tenkit ve inkârlarında ölçüleri İsrâ'nın aklen mümkün olmamasıydı. Onlar, “Kudüs'e yürüyerek gitmek iki ay alır. Bir gecede bu mesafe nasıl kat' edilir” demek suretiyle aklî delillerini ortaya koymuştular. (Kâdî Abdülcebbar, 2017, s. 114) Hz. Ebubekir ve diğer müminler ise bu olay akla aykırı olsa da makâm-ı nübüvvetin yalan söylemeyeceğini akletmiş ve Allah'ın kudreti ile böyle bir mucizenin olduğuna iman etmişlerdir. Nahcivânî, diğer peygamberlere ve son peygambere verilen bazı mucizeleri saydıktan sonra bunların hangisinin akılla izah edilebileceğini sorarak Hz. Peygamber'e (s.a.v) gelen her şeyi akılla izah etmeye çalışmanın doğru olmadığını, bu durumun ümmeti parça parça haline getirdiğini belirterek, Hz. Peygamber'den rivayet edilen “73 fırka” hadisini delil olarak sunmuştur. (Nahcivânî, Vr. 27a-27b)

Nahcivânî, Müslümanların avamının ayet ve hadislere karşı duyması gereken hürmeti ise şu cümlelerle özetlemiştir:

“Allah'ın kitabında emredilmiş, Resûl'ün (s.a.v) hadislerinde

açıklanmış olarak zikredilen şeylerin şanına ihtimam göstermek, bu yönleriyle bunları yerine getirmek dinin sûreti ve müslümanların avâmının dinidir.” (Nahcivânî, Vr. 30b)

Bir düşüncesini delillendirmek için iki sûfinin yani Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) sözlerine atıfta bulunduktan sonra konuyu izah eden bir hadis-i kudsîyi açıklayan Nahcivânî, hadis-i kudsînin velîlerin sözlerinden üstün olduğunu ise şu sözleriyle ortaya koymuştur:

“Şüphesiz hadis-i kudsî, ârifin kalbi hakkında verilen haberlerdeki iki kavilden daha belîğ ve daha tamdır. Çünkü Hakk'ın genişliği daha yüce ve mutlak olarak miktar ve ölçülerden daha geniştir. Allah haber vermesi ve ona bildirmesine göre Allah temiz-pak, takvâlı mümin kulunun kalbinde sınırsız genişliğiyle beraber genişlik bulmuştur.” (Nahcivânî, Vr. 34b)

5. HİDAYETU'L-İHVÂN'DAKİ HADİSLERİN KAYNAK ve İŞÂRÎ YORUMLARI

Hidayetu'l-İhvan, genel olarak tasavvufî bir eser olarak kabul edilmektedir. Müellifin İslamî ilimlere olan vukûfiyeti nedeniyle, tasavvufîla ilgili bu eserinde sık sık ayet ve hadislerle atıflarda bulunmuş ve onları farklı bir şekilde yorumlamıştır. Ayet ve hadis atıflarına bakıldığında, anlatılan konuya muvafık nasslara hâkimiyeti görülmektedir. Eserde atıfta bulunulan hadislerin kaynakları ve bazıları için yapılan işârî yorumlar şu şekildedir:

1. Hadis

الدنيا حرام على أهل الآخرة، والآخرة حرام على أهل الدنيا والدنيا والآخرة حرام على أهل الله

“Dünyâ âhiret ehline haramdır. Âhiret dünyâ ehline haramdır. Allah ehli kimselere ise her ikisi haramdır.”(Suyûtî, 2005, III/707)

Rivayet hakkında bir değerlendirme yapan Aclûnî, Deylemî'nin *Müsnedu'l-Firdevs*'inde bu hadisi İbn Abbas'tan rivayet ettiğini, Münâvî'nin İbn Süleyman adındaki raviyi zayıf gördüğünü, İbn Maîn'in ise aynı raviyi sika olmamakla cerhettiğini aktarmaktadır. (Aclûnî, h.1351, s. 410) Rivayet muhaddisler tarafından hadis kriterleri yönüyle zayıf olarak değerlendirilmiştir.

Rivayeti geniş bir şekilde yorumlayan Nahcivânî'ye göre, Allah ehli olmak için gayret edilmelidir. Hadisi hadislerle şerh yöntemini uygulayan Nahcivânî, rivayeti şerhetmek için Buharî'nin tahrîc ettiği şu kudsî hadise

atıfta bulunmuştur: **“Allah şöyle buyurdu: Salih kullarım için ben, Cennet'te hiç bir gözün görmediği hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir insan gönlünün hatırlamadığı bir takım nimetler hazırladım.”** (Buhârî, *Bedü'l-vahy*, 8)

Bu hadisin, cennete giden tüm müminlerin mazhar olacağı nimetleri beyan ettiği lafzından anlaşılmaktadır. “Salih kullar” ifadesi umumî bir anlamı çağrıştırmaktadır. Ancak Nahcivânî, hadiste geçen “salih kullar” ifadesini işârî yorumlayarak, onların yukarıdaki rivayette Allah ehli olarak nitelenen sınıf olduğunu beyan etmiştir. Allah ehli ise, cennet arzusu veya cehennem korkusu nedeniyle kullukta bulunmayan, sadece Allah'ın rızasını kulluğuna hedef itti haz eden kişilerdir.

“....Cennet'te hiç bir gözün görmediği hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir insan gönlünün hatırlamadığı bir takım nimetler...” kısmını ise, Allah ehli olana verilecek olan Firdevs cenneti olarak tevil etmektedir. O'na göre, cennetin çeşitleri vardır. Firdevs bunlar içinde en üstünüdür ki diğer cennet nev'ilerinden birine giren kişi Firdevs cennetine giremeyecektir. Hadiste murâd olan husus budur. (Nahcivânî, Vr. 18b-19b)

Nahcivânî, cennetleri temelde iki kısma ayırmıştır. Birincisi sadece Allah'ın rızasını kulluğuna hedef yapmış olan, Allah'ın Cemâli'ne müştak olanların gideceği, Zât ya da Ruhânî cennettir. İkincisi ise cennette nimetlere ulaşma ve/veya cehennem korkusu ile kulluk edenlerin gideceği yer olan nefsânî/cismânî cennettir. Makamı yüksek olan kullar, Allah'tan gayrısını dilemedikleri için Firdevs cennetine vâris olurlar. (Nahcivânî, Vr. 61a-61b)

Nahcivânî'ye göre, kişinin kalbindeki İlâhî muhabbet, dünya ve içindekilerden daha kıymetli olduğu gibi, cennet lezzetlerinden dahi değerlidir. Kalpteki bu muhabbet-i İlâhî'nin muhafaza edilip büyütülmesi ile yakîne ait marifetlere ulaşılır (Nahcivânî, Vr. 63a-63b); böylece Cennet'in sahibi olan Allah'a vâsıl olan kişi cennet arzusunun da bir anlamı kalmaz.

2. Hadis

ستفترق أمتي ثلاثاً وسبعين فرقة كلهم في النار إلا الفرقة فهم هم الذين علي ما أنا عليه وأصحابي

“Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, fırka-i nâciye hâriç hepsi cehennemdedir. Onlar benim ve ashâbımın üzere olduğu şey (yol) üzere olanlardır.”¹

Yakın lafızlarla ve farklı tariklerle gelen hadis temel hadis kitaplarının hemen tamamında rivayet edilmiştir. Bazı tarikleri mevzu ve

¹ Rivayet yakın lafızlarla şu kaynakta geçmektedir: İbn Mâce, Sünnet, 2.

zayıf olsa da bazı tarikleri sahîhtir. (Keleş, 2017, s. 25-45) Nahcivânî bu hadisi, Hz. Peygamber'in gaybî bir mucizesi olarak zikretmiştir. Bu hadiste ümmetine kurtuluşa eren cemaatten olmaları tavsiyesinden ziyade, Rasûlullah'ın, ya vahyi gayri metlûv ile haberdar olması nedeniyle ya da basireti ile ümmetinin kendisinden sonra çok farklı gruplara ayrılacağına bilmesi ile bu kaçınılmaz netice hususunda ümmetini uyarmış olma ihtimali yüksektir. (Eren, 2017, s. 381) Nahcivânî'ye göre, ümmet-i Muhammedî'nin parçalanma süreci, her şeyi akılla izah etmeye çalışan, akıllarına yatmadığı için mucizeleri inkâr eden, Hz. Peygamber'in her fiilini ve O'na inen vahyi akıllarıyla istidlâl etmek isteyen bazı kelâmcıların düşünceleri ve faaliyetleri ile başlamıştır. Parçalanma başlayınca ise her fırka, kendisini fırka-i nâciye görmüştür. İşte bu durum ümmet için büyük bir mahrumiyettir. (Nahcivânî, Vr. 27b)

3. Hadis

انما الاعمال بالنيات

“ Ameller niyetlere göredir....” (Buharî, Bed'ul-Vahy, 1, İman, 41; Tirmizî, Fedâilu'l-Cihâd, 16)

Bu rivayet, meşhur ve mutemed hadis kaynaklarında yer verilen sahîh bir hadistir. İslam toplumlarının tarihinde mihenk taşı niteliğinde bir rivayet olup üzerinde çokça çalışma yapılmıştır. (Tuğlu, 2012, s. 9-25) Nahcivânî bu hadis hakkında işârî bir yorumda bulunmamıştır.

4. Hadis

تخلقوا باخلاق الله

“Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız.”

Bu rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Aslına rastlanılmamıştır. (Elbânî, VI/346) Nahcivânî bu rivayete meşhur tefsiri, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihu'l-Gaybiyye*'de Fatiha Suresi'nin tefsirinde de atıfta bulunmaktadır. Bu rivayeti işârî olarak yorumlayarak burada Allah'ın ahlakından kastın, Hz. Peygamber'e inen Kur'an'a tabi olmak olduğunu ifade etmektedir. (Nahcivânî, 1999, I/19)

Nahcivânî'ye göre Allah, kendi nefesinden üfleme suretiyle ruhu yaratmıştır. Ancak üfleyen ile (Allah), üflenen (ruh) arasındaki ilişki devam etmektedir. Ruh her daim aslî vatanını hatırlamalıdır. Dünyaya geçici bir imtihan yeri görür ve aslî vatanıyla bağını kavîleştirirse ruh, Allah'ın inayetiyle yükselir. Ruhun yükselebilmesi için Allah'ın ahlakıyla ahlaklanması, ulviliğini muhafaza etmesi, dünyaya ait kirlilerden

temizlenmesi gerekir. (Nahcivânî, Vr. 33a) Allah'a yakınlaşma ve O'nun ahlakı ile ahlaklanma ise, fiziksel yakınlaşma ve dünyevî bir ahlak anlayışı ile karıştırılmamalıdır.² Burada kastedilen manalardan biri manen tasaffidir. Yani kişinin, kötü ahlaklardan ve haramlardan kendini arındırması ve Allah'ın emrettiği, Hz. Peygamber'in hayatında örneklerini sergilediği ahlak-ı hamide ile vasıflanmasıdır. Kulun Allah'ın esmasına kabiliyeti ölçüsünde ayna olmasıdır.

Muhammed Sadık Erzincânî (ö. 1209/1704) ise, rivayeti Nahcivânî'den farklı bir şekilde yorumlamıştır. Ona göre kişinin cahil, müfteri ve münkirlerin eza ve iftiralarına sabredip, onların gafletlerine ve kötü fiillerine bakmayıp, onları Allah'a havale etmesi veya affetme yolunu seçmesidir. (Muhammed Sâdık, 2015, s. 254) Kanaatimizce, Muhammed Sadık Erzincânî'nin yorumu daha spesifik olup, ahlakın bir prensibini içermektedir. Nahcivânî ise, Hz. Aişe'nin rivayet ettiği "O'nun (s.a.v) ahlakı Kur'an'dı." hadisinden mülhem bir şekilde, Kur'an'ın tüm ahlakî ilkeleri ihtiva ettiğini, dolayısıyla yukarıdaki rivayette geçen "Allah'ın ahlakı" ibaresinin Kur'an'da bulunan ahlakî ilkeler olarak anlaşılması gerektiğini düşünmektedir.

5. Hadis

مَا وَسِعَنِي سَمَائِي وَلَا أَرْضِي ، وَلَكِنِّي وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ

"Ben yere göğe sığmadım ancak takvâlı (takî) temiz-pâk (nakî) mümin kulunun kalbine sığdım."

Bu rivayet halk arasında ve sufiler mabeyninde meşhur olmasına rağmen hadis kriterleri açısından kaynağı tespit edilemeyen bir rivayettir. Sahavî, *Makasidu'l-Hasene* adlı eserinde bu rivayet için şu bilgileri vermektedir: "Gazzalî bu rivayete İhyâ'sında yer vermektedir. Ancak İhyâ'daki hadislerin tahririni yapan Irakî bu rivayetin aslına rastlamadığını belirtmektedir. Bilinen bir isnadı yoktur. Ahmed b. Hanbel ve Taberânî bu rivayet ile benzer manalarda rivayetlerde bulunmuşlardır." (Sehavî, 1985, s. 589)

Nahcivânî, mekandan ve her türlü tasavvurdan münezze olan Allah'ın değil bir kalbe, kainata dahi sığmayacağını idrakindedir. Dolayısıyla hadisi işârî olarak yorumlamıştır. Buna göre, kulun kalbi manen genişleyen ve Allah'ın tecellisine mazhar olabilen bir kabiliyete sahiptir.

² Nitekim İbn Kayyım eCevziyye de Allah'ın yaratıcı, kulların ise mahluk olduğunu, dolayısıyla ikisi arasında bir teşbihin mümkün olmadığını, kulun ancak Allah'ın sevdiği ahlaklarla ahlaklanabileceğini ifade etmiştir. (İbn Kayyım, 1996, III/227)

Kul, kalbini, arıtır, saflaştırır, hevâ ve hevesten temizlerse, Allah'ın tecellisine mazhar olur. Bu halde kalp kişiye nâsût aleminden, lahûtî aleme³ geçiren bir vesile olur. (Nahcivânî, Vr. 34a) Yani kişi sebepler aleminin olan bu dünyanın kayıtlarından kurtularak, daha yüce olan bir aleme manen geçer. Kanaatimizce bu rivayet, kalbin benlik iddiasından, günahların kötü tesirinden kurtularak nurlanması ve manen genişlemesi ile İlahî tecellilere mahal olmasını ifade etmektedir. Harakânî'ye göre de, imandan sonra insana bahşedilen en güzel şeyler, tezkiye olunmuş bir kalp ve doğru sözdür. Kalbin tezkiyesi ise günah kirlerinden ve kötü düşüncelerden arındırılmasıdır. (Seyhan, 2013, s. 580)

6. Hadis

من احبني احبته و من احبته قتلته ومن قتلته فعلي ديتة ومن علي ديتة فانا ديتة

“Beni seven kimseyi ben de severim, sevdiğim kimseyi öldürürüm. Katlettiğimin diyeti benim üzerimedir ve diyeti benim üzerime olan kimsenin diyeti de benim.”

Bu rivayetin aslına, kaynaklarda rastlanılmamıştır. Mutasavvıflar arasında nakledilen bir rivayettir. Nahcivânî, rivayetdeki “öldürürüm” ifadesini zahir anlamıyla değil işârî olarak yorumlamış, kişinin fenâfillah mertebesine ulaşması olarak tevîl etmiştir. Yani kulun Allah'ta fânî olması, dünya ilgilerini tam anlamıyla ortadan kaldırması ve her şeyi ardında bırakarak Allah'a yönelmesi ve vâsıl olmasıdır. (Cebecioğlu, 2005, s. 210) Allah'ta fânî olmak, zevâlî olmayan bir süreklilik ve tükenmeyen bir bekâ ile muvaffak olmaktır. (Nahcivânî, Vr. 33a)

Sadreddin Konevî'nin mezkur rivayetle ilgili yorumu ise şu şekildedir:

Görüldüğü gibi bu Hadis-i Şerif de kutsidir. Özellikle marifete işaret edilmektedir. Biz de, o yoldan gideceğiz. Bilesin ki: İlahi marifet iki kısımdır. Biri, Marifet-i Zat; öbürü de, Marifet-i Sıfat. Marifet-i Zat'ı: mutlak ehadiyeti cihetinden bilmek

³ Lâhût aleminin, İlahî olan aleme verilen addır. Lâhût kelimesi Arapça'da uluhiyet anlamında kullanılır. Bu kavramın zıttı nâsût alemidir. Yani mahlukatın yaşadığı yeri, şahadet alemini, dünyayı ifade eder. (Cebecioğlu, 2005, s. 392 ve 465) Lâhût, ceberût ve melekût alemleri varlık mertebeleri olup insandan önce yaratılmışlardır. (Osman Türer, 1996, s. 10) Mezkur kavramların çoğu ilk mutasavvıflar tarafından kullanılmakla beraber ceberut aleminin, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Azîz Nesefî, Abdülkerim el-Cîlî ve Sühreverdî el-Maktûl gibi sûfiler tarafından bir tasavvuf kavramı haline getirilmiştir. (Gündüz, 1993, VII/193)

mümkün değildir. Marifet-i Sıfat'a gelince onu bilmek mümkündür. Buna göre, marifet talebi, taleb ise bulmayı, bulmak da sevmeyi gerektirir, sevgi de ölümü. Bu ölüm, fena halidir. Ölüm ise diyeti gerektirir. Diyet ise ancak akli başında olana ödettirilir. Gerçekten, öldürülenin diyeti ancak öldürendir. Özellikle bu manaya şu Ayeti Kerime işaret etmektedir: "Bir kimse, Allah'a ve Resul'üne doğru yola çıkar da sonra ölürse, onun ecri Allah'a kahr..." (Nisa Suresi, Ayet-100) Yani, Zatı ile ona beka verir. Çünkü bu manada, katil maktulün aynıdır. Hakikat değişmez. Zira, hakikat birdir. Kesrete gelince, o, bir takım akli, vehmi ve izaî nisbetlerden ibarettir. Keşif ehli zatlara göre bunlara itimad yoktur. (Konevî, 1984, s. 86-87)

7. Hadis

كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف، فخلقت الخلق لكي أعرف

"Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim, beni tanımları için mahlûkâtı yarattım."

Sufiler arasında çok meşhur olan ve hadis olarak nakledilen bu söze hadis kaynaklarında rastlanılmamaktadır. Zerkeşi, İbn Teymiyye, İbn Hacer ve Suyûtî bu rivayetin aslının olmadığını beyan etmişlerdir. Ali el-Kârî de bu görüşte olmakla beraber rivayetin manasının sahih olduğunu, "Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım." ayetiyle muvafık olduğunu ifade etmektedir. (Aclûnî, h.1351, II/132)

Sadreddin Konevî'ye göre rivayette geçen "gizli hazine"den maksad, Allah'ın isim ve sıfatlarının hakikatleridir. Bu hakikatlerin insanlarda tecelli suretinde küçük mikyasta görünmesi, insanda bu hususta bir marifet oluşturur. İşte bu marifet ile insan Rabbinin bilir.(Konevî, 1984, s. 81) Varlığın yaratılmasından maksadın, Allah'ın kendisine duyduğu sevgi olduğu ve kendi zatını mahlukatın aynasında görmeyi arzuladığı tasavvuf ehlinin genel bir kabulüdür.(Uysal, 2001, s. 294) Nahcivanî de bu rivayet hakkında işarî yorumda bulunmasa da istişhadda bulunurken, tasavvuf ehlinin yorumu ile benzer bir kanaatte olduğunu ihsas etmiştir.

8. Hadis

خمرت طينة آدم بيدي أربعين صباحاً

"Âdem'in çamurunu kırk sabah ellerimle yoğurdum"

Beyhakî bu rivayetin mevkuf olduğunu ve Selman-ı Farisî'nin

Müslüman olmadan önce öğrendiği malumatlardan olduğunu haber vermiştir. Rivayetin zayıf olduğunu da belirtmiştir. (Beyhakî, 1993, II/151)

Nahcivânî, bu rivayeti de işârî olarak yorumlamıştır. Buna göre, rivayet gerçek anlamı da içerdiği gibi, Allah'ın sevdiği kulları, kabz-bast, celal-cemâl, kahr-lutuf zıtlıkları içerisinde yoğurması yani terbiye etmesi ve kemâle ulaştırması anlamını da taşımaktadır. Kırk kemali ifade eder nitekim Rasulullah ve birçok peygambere, nübüvvet 40 yaşında verilmiştir. (Nahcivânî, Vr. 48b) Kanaatimizce de insanın kemâli, fıtratla gelen özelliklere ek olarak eğitim, tecrübe, ilim vb. hususiyetlerle şekillenir. Kemal hali bazılarında çok daha erken yaşlarda olsa da rivayette söz konusu olan 40 yaş, ekseriyet itibarıyla olmalıdır.

9. Hadis

من عرف نفسه فقد عرف ربه

“Nefsini bilen Rabbini tanır.”

Bu rivayet ehl-i tasavvuf arasında çok meşhurdur. Ancak hadis kriterleri açısından bu rivayet incelendiğinde sabit olmadığı görülmektedir. (Yıldırım, 2016, s. 59) Suyutî, bu rivayetin sahih olmadığını belirtmektedir. Nevevî'nin, *el-Fetavâ*'sında bu rivayetin sabit olmadığı şeklindeki değerlendirmesini de aktarmaktadır. Bu sözün Yahya b. Muâz'ın sözü olduğuna dair bir rivayete de yer vermektedir. (Suyûtî, 2004, I/288)

Nahcivânî bu hadisi çok derin ve ağıdalı bir dille tavrîh etmiştir. Nefsini bilmekten kastın ne olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

“Yani her kim kendinin nefsânî vasıflarını ve kendine ait olup da hüviyet-i şahsiyesinin kapsadığı ve o kişiden zâil olup giden eserlere ait arâzların sudur etmesine ek olarak yansımalarına ait suretlerin ve batıl-âtil gölgelerin şu bahsi geçen yok hükmündeki zâil olup giden eserler sonucunda meydana gelmesi sayesinde kendileri ile vasıflandığı zâtî isimleri bilirse Rabbini bilmiş olur.” (Nahcivânî, a.g.e, Vr. 53b)

Kanaatimizce, bir şeyin özelliklerinin zıttıyla mukayese yoluyla daha iyi idrak edilebilmesi gibi, Allah'ın da bilinebilmesi mukayese yoluyla bilinebilir. Ancak Allah'ın gerçek anlamda zıttı yoktur. Fakat insanda potansiyel bir ulûhiyet iddiası taşıyan nefsin noksanlıkları, acizliği, ihtiyaçları, kişinin noksandan münezze, her şeye kudreti yeten ve sınırsız zenginlik sahibi Rabbini mukayese yoluyla tanımasını sağlar. (Açıkel, 1998, s. 200) Kulun aczini ve fakrını bilmesi, Allah'ın isimleri yoluyla kendisine

gelen yardıma ihtiyacını fark ettirecektir. Kul, kendinde tecelli eden esmâ-i İlahiye'den haberdar olursa da, Rabbini tanımaya başlayacaktır.

10. Hadis

قَالَ اللَّهُ: أَغَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ

“Allah şöyle buyurdu: Salih kullarım için ben, Cennet'te hiç bir gözün görmediği hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir insan gönlünün hatırlamadığı bir takım nimetler hazırladım.” (Buhârî, Bed'u'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 1; Tirmizî, Tefsir/Sûre, 32)

Başta Buhârî ve Müslim'in *Sahihayn*'ı olmak üzere mutemed hadis külliyyatının ekseriyetinde rivayet olunan yukarıdaki hadis sahihtir. Hadisle ilgili Nahcivânî'nin işârî yorumlarına bu bölümde ele alınan ilk hadisin değerlendirmesinde yer verilmiştir.

6. SONUÇ

İslamî ilimlerin farklı alanlarında eserler veren yed-i ûlâ sahibi bir âlim olan Baba Nimetullah Nahcivânî, tahsilinin önemli bir bölümünü Nahcivan'da tamamladıktan sonra Tebriz'e geçmiş daha sonra ömrünün sonuna kadar hayatını geçireceği Akşehir'e göç etmiştir. Akşehir'de vefat eden ve kabri de orada bulunan Nahcivânî'nin en önemli eseri, ilk tasavvufî Kur'an tefsiri olan *el-Fevâtîhu'l-ilâhiyye vel-mefâtihu'l-gaybiyye'dir*. Müellifin farklı konulardaki görüşlerini belirttiği, bazı tespit ve tenkitleri de içeren *Hidayetu'l-İhvan* adlı eseri de önem arz etmektedir. Bu eser müellifin kendi çevresine ve talebelerine nasihatleri ve İslam'ı, ayet ve hadisleri yanlış yorumlayan ve temsil edenlere de eleştirileri içeren müstesna bir kitaptır.

Hidayetu'l-İhvan'da sık sık konunun vuzuha kavuşması ve delillendirilmesi için ayet ve hadislerle atıflarda bulunulmuştur. 70'in üzerinde ayete ve 10 civarında hadise atıfta bulunulmuştur. Konunun ayet ve hadislerle açıklanması hususunda müellifin çok mâhir olduğu görülmüştür. Atıfta bulunulan hadislerin kaynaklarına yer vermeyen müellif bazı hadislerle işârî yorumlarda bulunmuştur.

Tasavvufî bir meşrebe sahip olan müellifin atıfta bulunduğu hadislerin de mutasavvıflar mabeyninde meşhur olan hadisler olduğu görülmüştür. Rivayetlerden üçü hadisçiler tarafından sahih, ikisi ise zayıf görülmüştür. Diğer beş rivayetin hadis kaynaklarında aslına rastlanılmamıştır. Ancak bunlar tasavvuf eserlerinde sıklıkla atıfta bulunulan hadislerdir. Müellifin hadisin sıhhatinden ziyade mânasına ve konuyu açıklama yönüne odaklandığı anlaşılmaktadır.

Müellifin işârî yorumlarda mutedil davrandığı, zahirî manayı tamamen göz ardı etmediği tespit edilmiştir. Bu anlamda hadisleri yorumlamada batınî çizgiden uzak kaldığı görülmüştür. Şüphesiz bunda almış olduğu nitelikli tahsilin önemli bir payı olmuştur.

7. KAYNAKLAR

- Aclûnî, İ. (h. 1351). *Keşfu'l-hafâ*, Kahire: Mektebetu'l-Kudsî.
- Açikel, Y. (1998). Nefsini bilen Rabbini bilir Hadis mi, Kelam-ı kibar mı?, *SDÜİFD*, Sayı:5, Isparta.
- Bayram, F. (2019). Mevlâna'nın Mesnevîsi ekseninde Hadis yorumu üzerine bazı değerlendirmeler, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 3/1, s. 15-39.
- el-Beyhakî, A. (1993). *el-Esma ve's-sıfat*, I-II, Cidde: Mektebetu's-Süvadi.
- el-Buhârî, M. (h. 1422). *Sahîh*, I-IX, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır, Beyrut: Dâru Tavkı'n-Necah.
- Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*, 3. Basım, İstanbul: Anka Yayınları.
- el-Elbânî, M. N. *Silsiletu'l-ehâdîsi'd-Daîfeti ve'l-mevdûeh*, I-XIV, Kahire: Dâru'l-Mearif.
- Eren, M. E. (2017). *Hadis, tarih ve yorum-73 fırka Hadisi üzerine bir inceleme*, İstanbul: Kuramer Yayınları.
- Gazzâlî, E. H. M. (2000). *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*, I-V, Beyrut.
- Görmez M. (1997). *Sünnet ve Hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV.
- Gündüz, İ. (1993). *Ceberût. DİA*, İstanbul:TDV.
- İbn Kayyım, M. (1996). *Medâricu's-sâlikîn*, Beyrut:Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, I-III.
- İbn Mâce, M. *Sünen*, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- Kâdî Abdülcebbar b. A. (2017). *Tesbîtu delâilu'n-nübüvve*, Edt. Hüseyin Hansu, çev. M. Şerif Eroğlu, Ömer Aydın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Karapınar, F. (2007). Rivayetlerde işârî yorum, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2, s. 89-104.
- Keleş, A. (2005). 73 fırka Hadisi üzerine bir inceleme, *Marife*, 5/3, 25-45.
- Konevî, S. (1984). *Tasavvufî yorumlarıyla Kırk Hadis*, trc. Harun Ünal, İstanbul: Vahdet Yayınevi.
- Kurt, Y. (1998). *Ni'metullah Nahçıvânî ve tasavvufî tefsiri*, OMÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun.
- Kurt, Y. (2007). Ni'metullah b. Mahmûd. *DİA*, XXXIII/132-133, İstanbul: TDV.
- Muhammed S. (2015). *Tevbe risalesi (Risale-i Merğûbe)*, Hazırlayan: Aytekin Yıldız, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Musakhanov, Orkhan. (2011). Ni'metullah Nahçıvânî'nin *Hidâyetü'l-İhvân'ı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- en-Nahcivânî, N. (1999). *el-Fevatihu'l-ilahiyye ve'l-Mefatihü'l-gaybiyye*, I-II, Mısır:

Dâru'r-Rukâb.

- es-Sahavî, Ş. (1405/1985). *el-Makasidu'l-hasene*, thk. Muhammed Osman eş-Huşet, Beyrut: Dâr'u'l-Kitabi'l-Arabî.
- Seyhan, A. E. (2013). Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnete bağlılığı ve Hadis anlayışı, *JASSS*, Volume:6, Issue:8, p. 551-588.
- es-Suyutî, C. (1424/2004). *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- es-Suyutî, C. (2005). *Cem'ul-cevâmi'*. thk. Muhtar İbrahim el-Hâic, Mısır: el-Ezheri'ş-Şerîf.
- Tuğlu, N. (2012). Niyet amel ilişkisi bağlamında 'ameller niyetlere göredir' Hadisi üzerine bir yorum denemesi, *Marife*, 12 / 2, 9-25.
- Türer, O. (2001). Tasavvufî düşüncede insan, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf*, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 9-15.
- Uysal, M. (1999). Tespit ve yorum bakımından tasavvuf kitaplarında bulunan ihtilaflı haberler, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- Uysal, M. (2001). *Tasavvufta Hadis kültürü*, Konya: Yediveren Yayınları.
- Yıldırım, A. (2016). Divan-i hikmet'te yer alan Hadislerin kaynakları ve değerlendirilmesi, *Diyanet İlmî Dergi*, C:52, Sayı:4, 2016, s. 45-68.
- Yıldırım, A. (2003). Hadiste işârî yorum ve mutasavvıfların Hadis yorumunda yöntem sorunu, *Süleyman Demirel Üniversitesi VI. Kutlu Doğum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Isparta, s. 155-163.